

Ngwiì chàà nakahyaj nìnìn:

Yanj kwéntáa kàhmìn
nej riki sun chumành

YANJ KWÉNTÁA
TUKÚMÍIN KWÉNTÁA
KAHMÌN NEJ NGWÌ
CHÀÀ RIKI NEJ
NUKWANH CHUMÀNH

INPI

INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS

INSTITUTO
ESTATAL ELECTORAL
Y DE PARTICIPACIÓN CÍVICA EN OAXACA

I. Nukwanh achihi

Yanj nan ròh nanoh chàkwij nej ngwiì chànà mman chuba chumanh mman chuba yakwej rian nariì sun nej sij tukwa suun ni chàkwij kàhmìn nej riki sun chumành. be ta tikiyan nukwanh rian chumanh, tusikih nej nukwanh rian chumanh, ni tikiyan rian nej tukwa suun kwéntáa ta kihya nej sij kwéntáa nabin nùkwàhàn nej sij. Tàranh nan kwéntáa nihyan ka nej sij nga kwéntáa ta ahminj nej sij, kwéntáa bin nej ngwiì chànà ni kwéntáa bin nej sij sísnóo ni si kàhmìn kkij nej, ni tahbi sísnóo ni ngwiì chànà kanúun sún nej sun tukwa suun sani tahbi ngwiì chànà si nikoj nej toòj kumman tukwa suun. Be chihì ta nabin nùkwàhàn sij atàj tanj sínj snáhánj ngà nej si nihin nej ngwiì chànà nga si nihin nej sísnóo chihì ta chichèj nej sij chihì kwéntáa nukwanh chumành.

Ba nihin sisi ngò ngò raha chumành ba nihin nej sij ta nariì sun nej sij sínj tukwa suun chiyànj sij, kwéntáa banà ni kwéntáa taj hyaj nej sij nà. Sani nihyanj yanj nà ta ba chùbàa ngò ngò raha chumành, sani chihì ta achín tìhyaj nej sij natikiyún nej ta tahbi nej sij kihya nej sij ngàni ngwiì chànà nga sísnóo ròh ngòkè kàhmìn nej ni ngòkè kahan nej sun.

II. Nukwanh ra yanj kàtà

Yanj nan ròh atàj rian sisi ta tahbi kihyòh tani kìnihin ngwiì chànà kàhmìn nej ni kanun sun nej ngò sun rian chumành mman nej.

III. Nukwanh atàj yanj nan

Nej nukwanh hnaj nan bin nej nukwanh tahbi kàhmìn rian kúntáa chumành, rian kúntáa, rian chihnih, rian tikiyan nej sij ngò nukwanh taj ngànin kìnihin ngwiì chànà taj kàhmìn nej rian ahminj nej sij ngò nukwanh chumành.

Nej nukwanh ahminj chìhì ngwii chàna ni sísnóo.

**Ngwii chàna
ni sísnóo:**

Nukwanh nan bin kwéntáa taj ba ngwii chàna ni sísnóo.

**Nukwanh Chìhì nej
ngwii chàna ni sísnóo:**

nukwanh nan ahminj chìhì taj ba, ni taj ba rasun hyà ngwii chàna ni sísnóo chuba ngò raha chumanh.

**Tàj hyàj ngwii
chàna ni sísnóo**

Nej ngona nukwanh tahbi nej kihyaj nej ni tahbin nej kabin nej ròh bin nej ngwii chàna ni sísnóo. Nej nukwanh nan ahminj chìhì taj kihyaj ngwii chàna ni sísnóo.

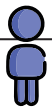
**Tàj anin raj nej kà,
kàhmìn ni kihyaj ne
ngwii chàna ni sísnóo:**

Be nej nukwanh nan bin si anin raj nej chumanh kihyaj ngwii chàna ni sísnóo, tàj anin ràj kihyaj nej ni kabin nej ngwii chàna ni sísnóo.

Nukwanh kwéntáa kanin ràj chìhì tàj hyàj ngwii chàna ni sísnóo ni tàj anin raj nej kà, kàhmìn ni kihyaj ne ngwii chàna ni sísnóo chuba chiyunj.

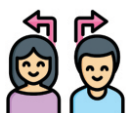

¿Ta ahniin raj réh yyaj ahmiin nej sij chìhì nej nukwanh nan chuba chiyanh réh oh?.

Ngwii chàna 	 Sísnóo
Sàh raj unj ni nihyanj ba unj	Kkij ba sij ni túhbéj sij

1. ¿Ahmin raj réh sisi kahbe natunaj ne sínj nan ni?
2. ¿Ta hyà nej nukwanh nan riki rian ahminj nej sísnóo ngà ngwiì chàna riki nukwanh chumành oh?

Nej nukwanh hna nika nan nihyanj kwéntáa kiri ròh unsin ni nita si ahmiin niko nej ngwiì chàna rian ba ngò kúntáa chumành.

**Nukwanh natikiyùn
chìhi ngwiì chàna
ni sísnóo**

Be bin nihyàj tàj anin raj nej kà, kàhmìn ni kihyaj ne ngwiì chàna ni sísnóo.

**Be tikiyùn tàranh
ngwiì chàna ni
sísnóo**

Nukwanh nan ahminj chìhi kwéntáa sisi se tane na si ngwiì chàna si sísnóo bin, ahminj chìhi kwéntáa yyoh ba nej, ba sahànj nita sahànj rian nej, chìhi ta ahminj kkij nihin tukwih ni si ka chichèj yàn nìh.

**Be bin si tikiyùn tàranh
nej snáhánj ngà unsín
hyàj nej chuba chumanh**

Nukwanh nan nahnin sisi ba nihrúáa snáhánj nej asì nej ni tàranh nan tahbi si ka nihyanh, nukwanh nan atàj sisi tahbi si tukúmíin ni ka nihyunh.

Nukwanh kwéntáa natikiyúun chìhi nej ta ba nej sísnóo ngà ngwiì chàna, ta nihin ngò ngò nej ni ta nihyanj nej ngà tukwih nej, ni be hyà tani nita si ahmìn nikó ngwiì chàna rian ngò kúntáa chumành

1. ¿Ta hya chìhi nukwanh kwéntáa ngò chichèj sísnóo ngà ngwiì chàna riki ngò raha chumành oh?
2. ¿Ta tukuhna ba kinihyòh àngò àngò nej rasun hyà chìhi rian ngwiì chàna kahmiin nej rian ngò kúntáa chumành oh?
3. ¿Ta chih rasun hyòh, nej snáhánj ahminj, nej si hyòh chuba chiyùnh ni ta rìh ròh chuba chungwì kwéntáa ahminj nej ngwiì chàna rian ahminj nej sij nukwanh chumành oh?

Kwéntáa kahbe kàhmìn nej ngwiì chàà rian ahminj nej sij nukwanh chumành, tahbi si kàhmìn chihì sisi kahbe kàhmìn nej rian kúntáa, rian ahminj nej sij rian nukwanh chumành.

Nej nukwanh hnan nan natàj unsin ra ngò ngò nukwanh nan kata.

**Ahníin
nùkwàhàn**

Nukwanh na bin si nikàj ngò sínj si ngwiì chàà kwéntáa kunun ngò chihnninh si ahminj nej chuba ngò raha chumanh nukwanh kwént; aa si sàh rian tàranh nej, nukwanh nika ne sínj nan si ngwiì chàà bin nukwanh òh chumanh rian nej.

**Ahmìnj
nùkwàhàn**

Be bin ngò chihnninh rasun si hyàj sínj chumanh kwéntáa kàhmìn sij nukwanh chumành, kwéntáa kutàj rkusi, kwéntáa narih sun tukwa suun, kwéntáa kihnin riki ngò chihnninh, kwéntáa kahan rian kúntáa, katàj si anin ràj, kwéntáa kabin sínj kahanj sun, be bin kwéntáa kàhmìn sísnóo ni ngwiì chàà.

**Hyàj sun
nùkwàhàn**

Be bin kwéntáa kinika tukwih chumanh ni nakihyàj sàh nej si ba chuba chumanh. Be bin ngò si ba nukwàj chuba ne raha chumanh kwéntáa kihyàj sun ni nabin sàh chuba chumanh. Sisi ta kinihyòh, nej ngwiì chàà bin ngwiì tusikih ngwuiì chuba ngò raha chumanh.

Nukwanh nachin stahan neh sij kwéntáa chihì sínj ahminj rian ngò raha chumành, kwéntáa ahminj nej kwéntáa nari sun rian chumành.

- **1. ¿Ngòkè ahminj nej sísnóo ngà nej ngwiì chàà chuba ngò chumanh níh?**
- **2. ¿Ta ahni ràj mahan réh ngòkè hyà sun ngwiì chàà ngà sísnóo chuba ngò raha chumanh ni?**
- **3. ¿Ta unsin kihya tani nikò tòj ngwiì chàà kàhmìn nej rian ngò raha chumành oh?**

Kwéntáa kiri nej ngwiì chàà kinika sun nej rian chumanh y kàhmìn nej, kinatuna kunun rian yanj ley. Kiri nej sij ngò nukwanh kuhnan ngò si bin sísnóo ngà ngwiì chàà, chihì ta ngò kahbe kiri sísnóo si ngwiì chàà ngò sun chumành.

Nukwanh kwéntáa ngò bin sísnóo ngà ngwiì chàà nahnin nej si rian yanj ahniin chuba makáj rian articulo bbìj xia yàn. chihì ta hya ròh riki nej sun nari sun nej sínj snáhnánj nej sínj bin diputado ròh tahbi si kahan taha ngwiì chàà ni taha sísnóo. riki yyoh bbìj mìi ta chìnùn kahàn natuhna nej sij nukwanh rian yanj ahniin chuba makáj ni hyà ròh ngòkè bin nej ngwiì chàà ni nej sísnóo riki tàranh nej nukwanh.

Rian yanj númeróo ngò mìi ta chàà, kiri nej sínj snáhánj mman yakwej riki yabii styémbre riki yyoh bbìj mìi ta chìnùn kahàn, rian natuna sij chihì yanj kwéntáa uta rkusi kwéntáa ngòkè chihì nij sísnóo ni ngwiì chàà kwéntáa kahan nej sun chumành, ni nukwanh nan nanoh sisi ka nihyanj nej ngà si hyà nej chuba chiyah nej. Rian yanj nan atàj sisi ngwiì chàà ahminj ngò snáhánj ba chichèj unj kahan unj sun chumành ni si kahbe karan nukwanh chumành kahan unj ngò sun chumành.

chihì si ahminj rian yanj ta ròh yyah anun sun nìhruáa ngwiì chàà sun chumành. sani, be chihì ke nukwanh ta ròh ba nìhruáa kakin rian ngwiì chàà si chan sísnóo nej, oh sij nej, chihì ta ròh hyà ni ba kàhì beh tukùmiin ngwiì chàà nej nabi raha nej ne.

Be taj ba kahi yanj nej, nej nukwanh nanihi sisi chìchèj ngwii chànà katu nej kàhmìn nej riki nej nukwanh chumành sani nitaj si tahbi nej sij chan nej sij nej, si tàranh nej sin mman chuba chungwì nan ngòkè chìchèj nej ròh atàj rian yanj ahniin chuba chungwì.

IV. Nej kwéntáa chìchèj nej ngwii chànà rin chumanh ahminj ngò snáhánj rian nariì sun nej sij sínj tukwa suun.

Yanj ley ni nukwanh tukumin ngwii chànà.

Kwéntáa chuba chumanh makáj ni kwéntáa chuba chuman yakwej.

- Yanj ahniin chuba ngòkè chumanh makáj, articulo núméroo bbìj. nanihin taranh nukwanh kàhmìn ni nanihin sisi ba ninin ngò ngò raha chumanh ni ngò ba chìchèj ngwii chànà ni sísnóo kwéntáa nariì sun nej ni kahan nej suun .
- Yanj ley kwéntáa ngòkè bin ngwii chànà ni sísnóo mman chuba chumanh yakwej. Be yanj nan atàj sisi ngòkè chìchèj sísnóo ni ngwii chànà kwéntáa kahan nej sun tukwa suun.

Yanj ley Kwéntáa chuba chungwì.

- Yanj nan atàj sisi ngwii chànà ni sínj chànà ba chìchèj nej kàhmìn nej riki nukwanh chumành ni riki tukwa suun chumành.
- Yanj nan nanihin y cheke sisi tahbi si tukùmìin tàranh kwéntáa si chìchèj nej ngwii chànà.

Taranh kwéntáa si chìchèj nej ngwii chànà ahminj ngò snáhánj bin tàranh si chìchèj nej ròh bin nej ngò ngwii ba ninan, ba chìchèj nej kàhmìn nej rian kúntáa chumành, ba chìchèj nej kahan nej ngò sun chumành ni ba chìchèj nej kàhmìn nej kwéntáa ta kihyan nej ni natùnàa ta hyà nej chuba chiyan nej.

¿Unsin ni yahan bin kwéntáa kahmiin ngwii chàna chuba ngò raha chumanh oh?

Tàranh ngwii chàna ba chichèj kàhmìn riki ngò nukwanh chumành, nanihin yanj ley ahniin chuba chumanh makáj ni nej nukwanh ta rian yanj ahminj kwéntáa chuba chungwì chihì kwéntáa chichèj nej ngwii chàna. articulo bbìj, rian yanj ley ahniin chuba makáj, atà sisi taranh nej chumanh rian ahminj nej sij ngò stàhàn kahbe nabin yuh nej sij ni kàhmìn nej si ta kihyàj sun nej sij chuba chiyan nej sij, sani tahbi nej sij kinihyàj nej sij tani ngòkè ka chichèj nej ngwii chàna ngà nej sísnóo.

Chuba chumanh yakwej, kahàn siéntúu ta chìnùnh bàhnìnj chumanh rian ahminj nej sij ngò snáhánj rian nari sun nej sij tukwa si suun nej sij, sani ba taha raha chumanh ta nita si nari sun sij ngwii chàna, chihì ta tahbi sij sisi kecheke ni tusiki tani kachihi nej ngwii chàna kanun sun nej.

Nej sun ròh bin tequio nej, roh bin nachùj nej, roh bin kwéntáa chákwi j tukwih nej, bin nej rasun kwéntáa nabin tukwahan ngwii chàna ngà sísnóo. Karasun nukwahan nej rasun nan tani kahbe ka ngò raha chumanh behe ka ni karun kàhmìn ta ka chiyunh.

Tusiki kwéntáa katu ngwii chàna kahmiin nej riki nukwanh chumành bin ngò si sah tani kahmiin sísnóo ni ngwii chàna tani behe behe ka ngò raha chumanh.

V. Kakin h hyàj nej sij rian ngwii chàna kwéntáa bin nej ngwii chàna.

Be bin tàranh si hyàj nej sij ni asì si nita si hyàj nej sij kwéntáa si kanun sun nej sun tukwa suun ni kwéntáa si kàhmìn nej riki nukwanh chumành {núméroo kahàn, articulo ùn, LIPEEO}.

- **Ta kihyòh kihnihin yyaj ba ngò kakin h hyaj nej sij rian ngwii chàna kwéntáa bin nej ngwii chàna.**

a) Yyaj hyaj nej sij rian ngò ngwii chàna

Yyaj kakin h ta ba rian ngò ngwii chàna kwéntáa man si ngwii chàna bin, kwéntáa sisi ta ahnin raj sij kaha si ngwii chàna bin.

b) Nitàj si chàkwìj sij asì nita si hyàj sij kwéntáa mahan si ngwiì chànà bin.
Yyaj kakinah ta nukwa ba rian ngwiì chànà man si kwéntáa ngwiì chànà bin

Kìnìhìn ya ba kakinah ta riki nej nukwanh hna nan

Si anin ràj

kwéntáa òh sij

kwéntáa si rasun hni raha

kwéntáa si sahànj

kwéntáa sisi kìtaha sij mahan

¿Ta kiyòh kìnìhìn usìn bin kakinah yyaj nari sun sij sínj kahan tukwa suun?

kahi rian nej kakinah ba hyàj ngò nej sínj kwéntáa yyaj nari sun nej sij tukwa suun, (LIPEEO Artículo un numeral kahàn; LGAMVLV, Artículo kò Ter; LEAMVL, Artículo chàn BIS; LGDE Artículo kò Bis)

- Si kara chihna si atàj rian yanj kwéntáa uta rkusi chihì ngwiì chànà.
- Si ko chej, karanh, tereh kwéntáa ùtày nej rkusi.
- Si chakaj kwéntáa ngwiì chànà ani raj kahan ngò sun tukwa suun.
- Kiyàj ngò kakinah rian ngwiì chànà kwéntáa bin ngwiì chànà ni si riki sun kahan.
- Kiri nìnìn, karan asì si kara chihna kanun sun ngwiì chànà ngò sun si ta ata sínj chumành ni asì ta hyòj riki chiyunh.
- Kari bij asì si ko cchej ngò yanj kwéntáa si kìnìhìn ta chichèj kwéntáa kuta rkusi.
- Si ko cchej nukwanh asì ko nukwanh nnè rian tukwa suun snáhànj hnìn raha sun kwéntáa ùtày rkusi.
- Si ko nabin raha ngwiì chànà sun ni asì si ko kanun sun nej.
- Kihya chihì kwéntáa si kanun sun ngwiì chànà.
- Si kara chihna kwéntáa kiyàj ngwiì chànà kahan nej sun, si kara chihna ka tuhbej nej yyaj nika sun nej.
- Si kara chihna kahan ngwiì chànà ngò sun rian hyàj sij si yàhyì.
- Katàj sisi si kahbe kahan nej ngwiì chànà ngò sun chumành.

- Kecheke ngò ngwiì chàna ni asì ngonan nej kiyàj nej ngò yanj ta si nuran raj nej.
- Tuchùhbjì ngò ngwiì chàna, tukwih nej asì sínj sij ngwiì hyàj sun ngà nej kwéntáa kabi nej rian si sun nej.
- Kiri snàhàn nej, tikàhyùn, asì ta ba mahan nukwanh snáhánj chihì ta hyàj sun ngwiì chàna si sun nej, kwéntáa chihì si sun nej kuhna kkij nej ni kabi nej rian si sun nej.
- Kahmiin kkij chihì ngwiì chàna sisi nùn riki nej, kahngaa tahniin kwéntáa sisi si ka chichèj nej kwéntáa kàhmìn nej riki sun tukwa suun.
- Si ko chej, nanika nej ngwiì chàna rian sun tukwa suun asaj kahngaa tahniin nej.

VI. Nukwanh chumành.

Kwéntáa nitàj si atuj ngwiì chàna kàhmìn nej riki nukwanh chumành si nini ahminj ngò ngò raha chumanh.

Nej nukwanh kwéntáa nitàj si atuj nej ahminj nej bin:

Tàj hyàj ngwiì chàna ni sísnóo: Si nej ngwiì chàna hyàj nej rasun kwéntáa chuba beh ni kwéntáa tukùmìin nej tahniin nej, be chihì ta nita si baj nej kúntáa ni nita si anun sun nej ngò sun tukwa suun.

Sè ngò ba sísnóo ngà ngwiì chàna suun chumanh: Ba kàhyì sun chumành ra tahbi nej si kinihin nej ni se tàranh nej ngwiì chàna kahbe kihya sun ta.

Nukwah ka ràj ni kakhin tàj rian yanj: Nìnànj si ahmiin kkij nej nihi nej ngwiì chàna, nita si nihyan atàj nej chihì ta nita si unun nikò nej sij ahmiin ngwiì chàna kwéntáa sun chumành.

Angò taha si naranh rian ngwiì chàna: kwéntáa nukwanh sínj xi, kwéntáa yako bà, kwéntáa nunihiin kahmiin, kwéntáa tòj tohoj hyàj ìh kahan kúntáa ni kahmiin.

Asíníyan tahbi si nanihin tàranh nej nukwanh nan tani kahbe kàhmìn sisi ngòkè chìchèj ngwiì chàà ngà sísnóo, ni taranh nej tahbi si kàhmìn ni kahan nej tukwa suun, tani behej chej kàj.

Nukwanh nitàj si bàj nika kwéntáa kàhmìn ngwiì chàà riki nukwanh chumành.

Chuba yakwej, ngò raha chumanh rian mman nìhruáa snáhán, nìhruáa raha chumanh rian nari sun sij tukwa suun chiyanh [SNI], be kuhna kwéntáa ta nari sun chuba chiyunh, be kwéntáa ta bin hyàj nej si chuba chumanh ahminj snáhán nìh.

Sani chuba ngò ngò raha chumanh nej ngwiì chàà nitàj si nari sun nikò nej sij nej si nahbe ahminj nej riki nukwanh chumành, chìhì ta nita si anun sun nej tukwa suun ni chìhì ta nita si unun nej sij si ahminj nej.

Kinihnin nej rasun nan tani kinihin usin bin ni unsin hyàj ni nahbe kanun sun nej ngwiì chàà ngàni tani kahbe natunoh ta kàhmìn nukwanh chumành ni tàranh nej si chìchèj kwéntáa bin sínj chumành.

Nukwanh kwéntáa natikiyùn:

- ¿Usin bin rian chiyunh tequio, nachuh, kwenta chakwi tukwih oh?
¿ta tahbi kara sun nej rasun nan ngà ngwiì chàà tani kahbe katu nej kahmiin nej riki ne nukwanh chumành oh?
- ¿Un sun chumanh ba anun sun nej ngwiì chàà chuba chiyunh oh? ¿usin hyaj ih rian nej yaj anun sun nej oh?.
- Un nukwan aranh asij usin aran kwenta si kanun sun ngwii chana riki chiyunh oh, ta kahmin nihyunh ngà nej ngwiì chàà oh

Kàhì rasun hyaj ta ni nahbe kahmiin ngwii chànà riki nej nukwanh chum anh.

Roles de género: kàhì nihruáa raha chumanh, nej ngwii chànà hyaj taranh sun kwéntáa chuba beh ni kwéntáa tukumin nej tahniin nej, be chihì ta nitàj si chihnin rian nej kahan nej ngò ngò rian ahmiin nej sin nukwanh chumành ni asì kanun sun nej ngò sun. Ni tòj ngà yyaj angò nita si aka nej si kwéntáa si ahmiin ngwii chànà asì tinàj nej sij si nukwanh nej tarku, chihì ta tahbi si natunoòh.

Ngò ròh bin: nej ngwii chànà baj sun chuba beh hyàj sun nej ni tukumin nej tahniin chànà nej ni tahniin snóhó nej, chihì ta nahbe kabin kwih kahan nej rian ahmiin nej sin nukwanh chumành.

Nukwanh kwéntáa natikiyun:

- ¿Unsín bin si yàhàn hyaj ngwii chànà ni sísnóo chuba chiyunh oh?
- ¿Ta hyaj chihì si hyàj ngwii chànà ngà sísnóo rian ahmiin sij nukwanh chumành oh?
- ¿Usin tahbi natunoh ngàni kahbe kahmiin sísnóo ni ngwii chànà riki nukwanh chumành oh?

Sè ngò ba sísnóo ngà ngwii chànà suun chumanh: si yàhàn bin nej sun chumành rian ngò chuba chumanh, sani, nikò nihruáa ngwii chànà nitàj si anun sunj sun tukwa suun, man sun nikoj anun sun nej, ni hyaj sun nìruáa nej, ni nitàj si taha nej sij si nukwanh nej.

- **¿Usin ni ba ta oh?** Si ba taha ni tahbi nej si ba kachiin nej ngò sun ni asì tahbi nej si ba kahan nej tequio ni asì ngò tukwa yahànj, chihì ta kàhì nìruáa ngwii chànà nitàj si hyaj ngò ngò ne rasun nan si man si hyàj sun nej chuba tukwa nej ni man si tukumin nej tahniin nej.

Nukwah ka ràj ni kakinj tàj rian yanj: Yyaj ngo ngwii chanaa bin raj katu kàhmìn riki nukwa chuman, ngani ba taha ni achihi nej ahminj ki nej chihì nej, be nej nukwanh nan hyàj ta nita si atuj ngwii chanaa kàhmìn nej riki nukwan chuman y angò taha nej rej ra nej kàhmìn nej.

Estrategia: Tahbi kihyo chihnin ngwiì chàà ni sinh chakwi tani kahbe natuna ka sah chuba chiyunh.

Otras formas de desigualdad. Riki Taranh nej nukwanh kahmiin, nikò nìhruáa ngwiì chàà aranj angò taha nej nukwanh, ngò ròh bin nej nukwanh kwéntáa sinh xi, kwéntáa yàkò ba, kwéntáa nun kitikiyun, kwéntáa nita toho. Ba nìhruáa sun kiyaj chuba tukwa ni ba sun tukumin tahniin, si be rian bin nij ta. Be chìhì taran nej sun nan ni nahbe kabin kwìh kahan nej kúntáa, nej rian ahmin sin nukwanh chumành.

¿Taj kihyoj kòj?

- Tahbi nakihyàj nùkwàhàn nej ngwiì chàà mman chuba chumanh
- Tahbi ngwiì chàà si kahan nej rian ahmin nej sij nukwanh chumành ni kahmin nej ni kachin nej sun kahan nej.
- Tahbi nej ngwiì chàà kahmin nej nga ne tukwa suun ara chihna, nej sínj hniij raha nej nukwanh taj chìchèj nej ngwiì chàà ni nej angò taha ngwiì chàà ahmin.
- Tahbi nej kinihi nej nih yanj rian taj taran kwéntáa chìchèj nej bin nej ngwiì chàà, yanj chuna yakwej ni yanj kwéntáa chuba makáj.
- Tusiki chuba chumanh kwéntáa behe behe kani ròh nih ni tahbi nari sun ngwiì chàà kahan nej tukwa suun.

Ba bàj taha raha chuman ba oh chèj kwéntáa kahmiin ngwiì chàà riki nukwanh chumành ni ari sun ngwiì chàà kwéntáa kinika sun nej kwéntáa tukwa suun, sani tahbi si natunòh chuba chaà sínj chumanh, ni tahbi sij sisi kihyàj sun nùkwàhàn sísnóo nga ngwiì chàà chuba ngò chumanh.

Yyaj nari sun sínj chumanh tukwa suun ròh tahbi sij si nari sun sij ngwiì chàà ni sísnóo ta ròh ataj rian yanj ahniin chuba makáj ngà ròh atàj rian yanj ahniin chuba chungwiì sisi ngòkè chìchèj ngwiì chàà ng sísnóo.

VII. Nakihyàj nùkwàhàn ngwiì chàà

Kwéntáa karasun ngwiì chàà kwéntáa chìchèj nej katu nej ni kahmiin nej rian ahmin nej sínj chumanh nukwanh chumành, tahbi nej nakihyàj nùkwàhàn nej mahan nej nìkànj. Tani kahbe kitàj tian nej, kinihin nej kahmiin behe nej chuba ngò chumanh.

Kwéntáa nakihyàj nùkwàhàn nej bin nej nukwanh:

- **Kinihin tàj kàhmìn:** kàhmìn nej ngò nukwanh ranj ni nukwanh rian kúntáa, rian ahminj nej sij nukwanh chumành.
- **kinikàj nukwanh kàhmìn:** tahbi nej ngwiì chànà si kàhmìn nej yà ahminj nej sij ngò nukwanh chumành.
- **kihyàj su nukwanh:** nátúnáa nej si nihin nej, nanoh nej ngò si sàh rian taranh nej, ni kiyhaj nej ngò chihnin kwéntáa kichàkwij nej.
- **Natikiyúun tàj ba riki chumanh:** nej unsin hyàj behej nej chuba ngò chumanh, ngò rasun chakwi rian taranh nej, natikiyúun nej unsin ni man si hyàj sun nej, unsin ni nahbe kàhmìn nej asì unsín ni nita sàhànj rian nej.

Be ngò nej nukwanh natikiyúun bin kwéntáa kanun sun ngwiì chànà ni kanun sun sísnóo si nùkwèj nej ngòkè chichè nejj kahan sun tukwa suun tani ngò nùkwèj nej kunun si kàhmìn tukwih nej tani behej ka ngò nukwanh chuba ngò raha chumanh.

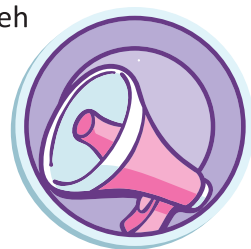
Kwéntáa nakiya nùkwàhàn ngò rasun nita si nàbij, rian ngwiì chànà nari, tikiyàn si nihin ni kàhmìn nej ngò nukwanh kwéntáa ta kihya nej kàhmìn nej rian ngò raha chumanh yà ahminj nej sij nukwanh chumành. Nej sun nan tahbi nej ngwiì chànà kàhmìn nej ni si kuchuhbi nej sisi narikij ne sij nej.

Nan bin kwéntáa kitikiyàn rian ngwiì chànà kwéntáa kichàkwij nej ni kinihin nej kàhmìn nej rian ngò chihnin.

Nukwanh kwéntáa kunun nej si ahmiin ngwiì chànà rian ngò chihnin

Nej ngwiì chànà kita tiyàn rian ngò raha chumanh tahbi neh kunun nej, kata nej ngò nukwanh sah, ngò yan kàhmìn nej rian sísnóo si ngwiì chànà.

Yà ngwiì taj tiyàn nihi natuhna ngò rasun, chàkwij nej natúnàa rasun sàh rian ngòkè raha chumanh.

Nej nukwanh tahbin nej si kàhmìn nej ta ni nabin sàh ngò sun bin:

Kihyàj sun nùkwàhàn: chàkwij nej tukwih nej, ngò kihya sun nej ni ngò kàhmìn nej.

Natikiyúun FODA: nanoh nukwanh sàh, si sàh rian taran nej, si nitàj si nihyan ni tuchuhbi nanoh nej ta kihyan nej ngà si kita.

Ngò ròh bin: yuhunj kuhna lucia kanun sun splente kwéntáa comité chihì nnee rian chiyanh unj. asì chihì, kahi nìhruáa sísnóo nun kuchuman raj nihyanj unj, sani kachihi unj kihya unj kúntáa, rian ngò ngò comité atàj si ani raj nej. Ngà taranh nej nukwanh atàj ngò ngò nej comité, kachihi unj katàj unj taj kihyan nej nahnin nej, kuta ne sahànj ni kutukumin nej chihì nnee. Ngàni ta behe chej kihyaj sun nej comité ta, chihì ta kunun raha chumanh ta si ahmiin unj ni kihyaj kahnan nukwanh unj, chihì ta niah raj angò nej ngwii chàna kahan nej sun.

Si yàhàn: nita suun lìi, rian taran suun rian kanun sun ngwii chàna atàj nej unsín ani raj nej ni hyàj nej unsín ani raj nej kwéntáa nabin sàh chuba chumanh.

Ngò ròh bin: raha chumanh san kwa, ngò chihnih ngwii chàna nakitiyun nej sun chumanh, ni kinari nej kwéntáa hyàj sun nukwanh: kwéntáa natuhna nej sij rian yanj kwéntáa ngò ba sísnóo ni ngwii chàna: ni kinari nej kwéntáa sisi tuchuhbih nej kàhmìn nej rian kúntáa si nunihi nej taj kahminj nej; kwéntáa chuhbih nej kàhmìn kkij sínj chihì nej. chihì nih nan, kachihi nej kàhmìn nej chihì ta hyàj sun tukwa suun, chihì ta kihyàj nej ni kunun sínj chumanh sínj ahniin nej, ni kinanoh nej taj ka ngwii kutumin tahniin nej yyaj ba kúntáa, chihì ta kunun nej ta ahminj nej ni kihyàj sun nùkwùhàn nej.

Nukwanh tukuhna ahminj ni ta nakihya sàh kakin.

Nukwanh ni ranh kàhmìn ni nakihyaj sàh ngò kakin kwéntáa kàhmìn ngwii chàna riki sun chumanh.

Behe kunun, natikiyúun nih nukwanh, kata nukwanh ani raj ni kàhmìn kwéntáa nakihyà sàh ngò kakin ni kiri ngò nukwanh behej si be bin kwéntáa nakihya nukwanh ne chihnih.

Ngò ròh bin: rian chumanh santa rosa, nej ngwii chàna comité rian beh nabin konohò kunukwan nej nàtùna nej taj ani raj nej, be rian mman nej ròh taran nej tahbi si kàhmìn. asì chihì nita ngwii ahminj si toòj nej ahminj ni toòj nej hniij raha suun. Sani be nej katàj sisi chaà chaà smánáa ka kúntáa kwéntáa kinatàj ngò ngò nej unsín ba behej ni usín nita si ba behej. Ni unun nej unsin nita si ba behej, nanihin nej unsín reh nej ni atàj nej unsin kihyàj nej tani nabin sàh kakinh. Taj kihyaj nej ta unun chihnih si ahminj nej, behej che nako nej konohò, kihya nej ngò chihnih tani si ka chihì, ni taran nej unun si ahminj tukwih nej.

Unsín kiyàj nej tani behej kàhmìn nej ni behej nakihyàj sàh nej nukwanh kwéntáa sísnóo ngà ngwiì chànà.

Yyaj àtùj ngwiì chànà ahminj, chakwih nej nakihyàj nika nej ngò rasun yàhàn, nihyanj ba nej ngà taj hyàj nej chuba ngò chumanh ni ngà ta chìchèj nej ngwiì.

Nej si hyàj nej bin un:

- Kwéntáa chihnhinh behej nakihyàj sàh nej neh rasun yàhàn.
- Nanoh nej ngwiì sàh chuba chumanh ni chej cheh.
- Ngà si nihin nej hyàj nej, natikiyúun nej ni tikiyun nej FODA kwéntáa nùkwaj ka si nukwanh nej.
- Nanoh ni natikiyúun nukwanh kinihyàn rian ngwiì chànà rian ngò chumanh ni nakihyàj behej ngò nukwanh kinihyàn rian nej.

Ngò ròh bin: riki ngò rian tikiyan nej sij rian chumanh, nej ngwiì chànà rian kàhì nej raha chumanh kinari nej ngwiì ni sínj chakwih, riki nej tukwa suun ni riki nej comité, kinari nej unsín bin si sàh rian chumanh: ngwiì tukumin sinh yyaj ba kúntáa, ngò beh rian tikiyúun nej ni nanihin nej sij si suun nej. Nej chìhì si ahminj nan, kabin ta kiri nej sahànj kwéntáa nabin konohò nej, kwéntáa kitikiyúun nej, kinanho nej ta kiyàj nej ngàni katu taran nej sísnóo ni taran nej ngwiì chànà kàhmìn nej rian ahminj nej sij nukwanh chumanh, sì yyaj àtùj ngwiì chànà ahminj nej rian ahminj nej sij nukwanh chumanh rèngà ahminj ngwiì chànà.

Be nej si ahminj nej ngwiì chànà ròh tahbi sisi kinihyaj rian nej, be bin:

- Ngò beh rian tikiyàn taj kàhmìn nej ni taj kiyàj suun nej.
- Ngò beh kwéntáa tukumin tahniin snoho nej ni tahniin chànà nej ya ba kúntáa.
- Ngò rian natah nej nukwanh si snáháh nej.
- Nanihin nej suun chumành
- .Kitikiyàn nej sij ta kiyàj nej sij ta si ka kakinj kwéntáa chìhì nej sísnóo ni ngwiì chànà.

Tahbi si nanihin nih nukwanh nan sisi se ngò achìhì ngwiì chàna nga sisnoo ni se ngò ba nukwej nej.

Tahbi si nanoh ta kiyòh tani ngòkè ka sísnóo nga ngwiì chàna ni kachihi nej kàtùj nej kàhmìn nej rian nukwanh chumanh.

VIII. Ta kiyòh tani kachihi nej kàhmìn nej.

Ta kiyòh chuba chumanh rian nari suun nej sij tukwa suun chiyànj tani kachihi ngwiì chàna kahmìn nej riki sun chumanh:

-
- Nùkwaj ni ranj kàhmìn nej.
- Nanoh nej ngwiì chàna nej.
- Tusikih nej yahyoj rian mman nej sisi ngò bin sísnóo nga ngwiì chàna.

Nej nukwanh nan tahbi si kabin riki nukwanh chumàn, kàhmìn ròh ahminj nga kúntáa, nga nachùh, nga kwéntáa chàkwij tukwih, tahbi si kinika tukwih nga nukwanh kwéntáa ngòkè ròh bin sísnóo nga ngwiì chàna, ni si kàhmìn kkij chihì ngò ngò ngwiì.

Ngo chihnhinh kwéntáa kunun si kàhmìn ngwiì chàna

Ngo chihnhinh ngwiì chàna kwéntáa kichàkwij tukwih, kinikà tukwih ni kitikiyàn tukwih; chihì ta kinatu nej si nihni nej rian tukwih nej, ngànì kichàkwij nej kiyàj nùkwàhàn nej, ngànì yyaj kachin kwi bej nej kabin ngwiì natuna chuba chumanh. Man ta yyaj nej ta àtùj nej ahminj nej rian kúntáa ni rii nej ngò sun anun suun nej tukwa suun, si yà ba ngò chihnhinh ngwiì chàna ni nihin nej unsín bin ràj nej ni nabin nùkwàhàn nej ni hyàj sun nùkwàhàn nej.

Kwéntáa kahbe kiyàj sun nej, si yàhàn bin kinyàj nej rian taran sínj ni ngwiì chàna. Nan ràj kata sisi niyàj nej ngòkè raha chumanh, ròh bin tequio, nachu, kwéntáa chàkwij tukwih nga nukwanh kwéntáa ngò bin sísnóo nga ngwiì chàna, chihì ta kunun nukwej nej sisi ngò ke bin nukwej nej, ni se ngò nej hna chej cheh.

Nej tukwa suun tahbi nej sij sisi behej kàhmìn nej sij, sísnóo chàkwij ni sísnóo sínj ba lì, si chàkwij nej sij si kkij ba ni nachihnin sij si sah, nachihnin sij kwéntáa nanihin nej sij ahminj ngwiì chàna rian kúntáa, tani behej behej kinika tukwih nukwej nej.

Ngò ròh bin: Ngò chihnninh ngwiì chàà mman chuba chumanh yakwej, be ta bin ngò chihnninh ahminj nùkwàhàn mman chuba yakwej, nej chihnninh nan bin ngwiì chàà ahminj ngò snáhánj, ngwiì hna angò raha chumanh, ngwiì ba tahniin, ngwiì ba nikaj, chihnninh na nanoh kwéntáa kàtùj nej ngwiì chàà kàhmìn nej rian kúntáa, kinihin nej kàhmìn nej, tusikih nej kwéntáa chìchèj kwéntáa chihì tohoj nej. Be chihnninh nan nanoh kwéntáa kàtùj nej ngwiì chàà kàhmìn nej rian ahminj nej sij nukwanh chumàn ni kiyàj nej natuna rasun chuba chumanh rian mman nej.

Narih sun ngò chihnninh comité asì ngò chihnninh kiyàj sun.

Narih sun ngò chihnninh comité asì tàj ba man ngò chihnninh si be bin si yàhàn tani kachihi nej ngwiì chàà kàhmìn nej ni kahbe kàhmìn nej chihì ngòkè chihnninh chihì kwéntáa nabin konohò, kwéntáa kitikiyùn, kwéntáa ne kkoj ni nnee.

Yyaj nanihin kúntáa chumàn nej rasun nan ròh, se si ih kàhmìn nej ngwiì chàà riki chihnninh nej sínj tukwa suun nej riki angò ne sun chachij toòj, tani kahbe kiri nej ngò sun kwéntáa:

- Kiyàj sun kwéntáa kunun nej si ahminj ngwiì chàà.
- Nakihyàj behej kwéntáa kàhmìn ni
- nakihyàj behej ngà kakinj kwéntáa ngà sísnoo ni ngwiì chàà.
- Kachihi kiyàj sun nùkwàhàn.
Karasan si natikiyùn kwéntáa behej ka ngò nukwanh kitahah.

Ngò ròh bin: rian nej raha chumanh mman mahan yakwej, ngo chihnninh ngwiì chàà ahminj snáhánj zapoteca kuhnaj coordinadora de pueblos unidos por el cuidado y defensa del agua [COPUDA] be chihnninh nan hyàj sun riki ngò cchih yyoj kwéntáa ara beh kumman nnee kumàn ni kwéntáa nanihin nej sij kwéntáa taran nej si chichèj nej. Yunj kuhnaj maría de los Angeles Santiago, Josefina Santiago e Irma Martinez bin nej ngwiì hyàj sun asìj riki chianj nej kwéntáa nanihin nej sij sisi chichèj nej kiri nej nnee. Nukwanh ahminj nej bin nukwanh unun sínj tukwa suun ni ne raha chuman chihì kwéntáa yàhàn nanihin nej sij sisi chichèj nej kiri nej nnee. ni kunukwaj nej kuruhman raha nej sínj stáhàn ngò yanj kwéntáa sisi be nej bin tukwa suun kachèj kachin tìyàj kwéntáa chihì nnee rian mman nej.

IX. Nukwanh nabih:

Si nukwanh nej ngwii chàà rian ahminj nej sij nukwanh chumanh bin si yàhàn kwéntáa behej kumman sísnóo ni ngwii chàà rian nej chumanh rian narih sun nej sij tukwa suun, nanihin si nukwanh nej bin si sàh ni nabin sàh chuba chumanh si nabin behej kumman sísnóo ni ngwii chàà.

Nej yanj ley chuba chumanh makáj ni chuba chungwii, nga yanj kwéntáa útàj rkusi kwéntáa kàhànj sínj sun, ni yanj convenio siéntúu ta bàhnij xia ùn rian OIT, atàj sisi ngwii chàà ba chichèj nej kwéntáa kahmiin nej riki nukwanh chumanh ni si kahbe kabi nej riki ne sun taj. Nan ràj kata sisi ngòkè bin nej ngà sísnóo chuba ngò ngò nej chumanh.

Kwéntáa kunukwa kàtùj ngwii chàà kàhmìn nej riki nukwanh chumành ròh tahbi sij nanihin sij sisi ba kàhì nej nukwanh aranj: ba ke nita si hyàj nej sij kwéntáa taran ngwii chàà, ba ke se tàranh nej ngwii chàà ba suun, ba ke nita si aka si kwéntáa si ahminj ngwii chàà, ya ba nihin usín ni ba taj ròh tahbi nanoh taj kiyòh tani kàhmìn nej riki nukwanh chumành:

- Nakihyàj nukwaj sij si nukwanh ngwii chàà
- kiyàj nej ngò chihnih mahan nej kwéntáa kichàkwij nej
- Narih sun comité.
- Karasun tàranh nej nukwanh sàh anì raj chihì FODA.
- Naran nej nukwanh nakihyàj nika tàranh nej rasun sàh ahminj chihì nej sísnóo ngà ngwii chàà chuba raha chumanh.

Sisi kachihì kiyòh nej rasun nan ni si nabin sàh rian ngwii chàà ngà rian chumanh bin, be kiyàj tani behej kàhmìn ngwii chàà ni sísnóo rian ngò raha chumanh ni be tusikih kwéntáa kahmin sísnóo ni ngwii chàà chihì nukwanh chumành. Si ràj yanj nan bin sisi nabin nùkwàhàn chumanh ni si chichèj nej ngwii chàà behej kinika tukwih nej, tani behej ka chuba chuman rian mman sísnóo ni ngwii chàà.

X. Referencias

- Fernández-Fonseca, Édgar, & Cardona-Sánchez, F. (2017). Los pliegues del liderazgo social y comunitario. *Jangwa Pana*, 16(2), 197–216. <https://doi.org/10.21676/16574923.2133>
- Lasso-Quintero, M. I. y Galeano-Trilleras, H. (2021). Liderazgo: actitudes que limitan el desarrollo comunitario. *Pensamiento Psicológico*, 19, 1-29. <https://doi.org/10.11144/Javerianacali.PPSI19.ladc>
- Instituto Nacional Electoral (INE). (2021). Glosario de términos de participación política. <https://pef2021-sije-web.ine.mx/Glosario>
- Instituto Estatal Electoral y de Participación Ciudadana de Oaxaca (IEEPCO). (2023). Acuerdo IEEPCO-CG-30/2023: Lineamientos en materia de paridad entre mujeres y hombres y acciones afirmativas. https://www.ieepco.org.mx/archivos/acuerdos/2023/IEEPCO_CG_30_2023.pdf
- Organización Internacional del Trabajo (OIT). (1989). Convenio sobre pueblos indígenas y tribales, 1989 (Convenio núm. 169). <https://www.ilo.org/es/media/443541/download>
- Organización de las Naciones Unidas (ONU). (1948). Declaración Universal de los Derechos Humanos. <https://www.un.org/es/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- Organización de las Naciones Unidas (ONU). (1979). Convención sobre la eliminación de todas las formas de discriminación contra la mujer. <https://www.ohchr.org/es/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>
- Organización de las Naciones Unidas (ONU). (2022). Recomendación general núm. 39 sobre los derechos de las mujeres y niñas indígenas. <https://www.ohchr.org/es/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no39-2022-rights-indigeneous>

- Instituto Estatal Electoral y de Participación Ciudadana de Oaxaca (IEEPCO). (2020). Observatorio de Participación Política de las Mujeres en Oaxaca: Diagnóstico. <https://www.ieepco.org.mx/articulos-opinion/el-observatorio-de-participacion-politica-de-las-mujeres-de-oaxaca>
- Rodríguez Zepeda, J., & González Luna, T. (2023). Interseccionalidad: teoría antidiscriminatoria. Universidad Autónoma Metropolitana. Recuperado de https://divcsh.izt.uam.mx/cefilibe/wp-content/uploads/2023/07/Interseccionalidad_Teoria_antidiscriminatoria.pdf
- Tribunal Federal de Conciliación y Arbitraje. (2009). Conceptos básicos sobre género. <http://www.tfca.gob.mx/es/TFCA/cbEG>
- Verdugo-Araujo, L. M., Tereso-Ramírez, L., & Carrillo-Montoya, T. del N. J. (s.f.). La participación comunitaria como vía para el empoderamiento de las mujeres. Revista en Redalyc. Recuperado de <https://www.redalyc.org/journal/5742/574262595011/>
- Villanueva, P. (2016, diciembre 29). Mujeres zapotecas a la defensa del agua. Oxfam México. https://oxfam-mexico.org/mujeres-zapotecas-la-defensa-del-agua/?utm_source=

Directorio

Coordinadora del Proyecto

Lcda. Elizabeth Sánchez González
Consejera Presidenta del IEEPCO

Elaboración del proyecto

Lcda. Noemi Agapito Confesor

Coordinadora operativa

Unidad Técnica para la Igualdad de Género y No
Discriminación

Traducción a lenguas indígenas

Sara López Cruz Zapoteco	Benigno Cruz Martínez Triqui
Graciela Martínez Morales Mixe	Donaldo Rivera Lezama Cuicateco
Hugo Alberto Hidalgo Buenavista Huave	Esmeralda Ramírez Salazar Ixcateco
Cecilia Ramón Justo Chinanteco	Agustín Jiménez García Chocholteco
Florina Merino Ortiz Chatino	Marcela Solares Hernández Amuzgo
Roberto Ángel Venegas Gallardo Mazateco	Anayeli Zarate Vasquez Chontal
Araceli Juárez Chávez Mixteco	Norma Elizabeth Hernández Palacios Náhuatl
	Rosa Nallely Jiménez Mendoza Zoque

Diseño Editorial

Lcda. Azucena Gutiérrez Gijón

Ngwii chànà nakahyaj nìnìn

Yanj kwéntáa kàhmìn nej
riki sun chumành

INPI
INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS

